

Оксана Тарапон
(Переяслав-Хмельницький)

**ПАРТІЙНА РИТОРИКА І МОВЛЕННЄВА КУЛЬТУРА
ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ
В УКРАЇНІ 1920-1930-х рр.**

У статті зроблено спробу окреслити основні аспекти мовленнєвих практик радянської партійної номенклатури в період перших десятиріч. Мова в житті суспільства виступає засобом комунікації, маркером ідентичності, забезпечує доступ до культури, створює унікальне середовище для духовного розвитку нації. Особливості мовних практик здатні істотно впливати на формування відмінностей політичної культури, визначати напрям пошуку нових ідентичностей, виступати засобом виховання чи зняряддям маніпуляції свідомістю.

Офіційна радянська риторика 1920-1930-х рр. є показником радянської системи цінностей, котрі формувалися і трансформувалися протягом перших радянських десятиліть, вона відображує рівень моралі та політичну культуру партійних керівників, дає можливість проаналізувати використання радянських, ідеологічних кліше як засобу ідеологічного впливу на масову свідомість громадян УСРР-УРСР.

Ключові слова: радянські цінності, радянська риторика, радянськи, офіційна стилістика, політична мова, мовленнєві практики.

Мовленнєві практики окремих індивідів та суспільства загалом є відображенням рівня їх культури, ціннісних орієнтирів, моделей поведінки, ментальних характеристик, повсякденних звичок тощо. Про роль, функції мови в житті особистості та соціуму написано достатньо багато, велика увага звертається також на дискурс мовної політики як об'єкту безпеки чи засобу маніпуляції масовою свідомістю. Серед важливих функцій мови виділяється як мінімум три: засіб комунікації, засіб забезпечення доступу до культури, маркер ідентичності. Мові як символу належить особлива роль – вона створює унікальне макрополе для духовної життєдіяльності нації [9, с. 130]. Досліджуючи мовний контекст ідентифікаційних практик, політолог Лариса Нагорна стверджує, що інтерактивне використання мови за значимістю можна порівняти із демонстрацією сили чи навіть її застосуванням. Особливості мовних практик здатні істотно впливати на формування відмінностей у політичній культурі, визначати напрям пошуку нових ідентичностей. Мова тісно пов'язана з ідентифікаційною системою, оскільки від символічної функції мови прокладається місток до символічної політики як особливого різновиду політичної комунікації, де навіювання стійких символів переважає раціональне осмислення. Дослідниця наголошує: «Виробництво слів-евфемізмів, політичних ритуалів – сильна зброя у боротьбі за владу й статус. Існуючи у двох формах – вербальній і символічній – політична мова диктує правила гри, що ведеться між владою і громадянами. Як елемент політичної культури, мова політики може бути і засобом виховання, і зняряддям маніпуляції свідомістю. Аналіз політичної мови покликаний виявити не лише загальний напрям політики, але й зміст тих ілюзій, міфів, стереотипів, які ціленаправлено «запускаються» в суспільну свідомість і є засобом маніпулятивного впливу» [9, с. 129].

Виходячи з вище окресленої проблематики вербальних стратегій, актуальним є звернення до питання формування радянської риторики, мовленнєвої практики, як віддзеркалення ціннісних орієнтирів та політичної культури більшовицької еліти в Україні 1920-1930-х рр., як засобу формування радянських ідентифікаційних практик, що і становить мету даної статті. Теоретичні питання значення мови у процесах ідентифікації в сучасній Україні розглянуто в дослідженні Л. Нагорної [9]. Мовний дискурс радянської доби знайшов певне висвітлення в філологічних студіях. Зокрема, проблеми відображення офіційної риторики влади в українській поезії 1930-х рр. розглянуто в розвідці С.Л. Чернюк [19], аналіз фразеологічних одиниць офіційно-ділового стилю української мови періоду

1920-30-х рр. як засобу мовної репрезентації концепту державності зроблено в статті О.В. Тихоненко [16]. У даній постановці проблема ще не знайшла свого висвітлення.

Революційні зміни радянської доби, з одного боку, зумовили необхідність комунікативного забезпечення соціальної та політичної сфер життя, а з другого, – потребували формування вербальних засобів ідеологічного впливу на масову свідомість громадян. У статті зроблено спробу окреслити основні аспекти мовленнєвих практик радянської партійної номенклатури в період перших десятиріч, які відображають рівень її моралі, цінностей та політичної культури, формування радянізмів, ідеологічних кліше та їх впливу на ціннісні орієнтири українського суспільства.

Офіційні документи радянських органів влади в Україні, які зберігаються, зокрема, в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО) та вийшли друком в офіційних виданнях того часу, представлені україно- та російськомовними текстами, що мають певні як мовні, так і стильові відмінності. Кількісна перевага українських чи російських текстів зумовлена, в першу чергу, реалізацією національної політики: на початку 1920-х рр. переважають російські документи, в умовах реалізації політики українізації – україномовні, а по мірі її згорання відбувається повернення до русифікації. В силу специфіки встановлення радянської влади в Україні, наявності певних особливостей партійного будівництва на національному ґрунті, офіційні документи (директиви, циркуляри, звіти, промови, статті партійних лідерів тощо), які найбільш повно відображають радянську партійно-державну риторичку, можна поділити на дві групи: 1) матеріали загальносоюзного характеру або ті, що на українському ґрунті відображали загальносоюзні директиви; 2) матеріали республіканського спрямування, де також проявилася т.зв. націонал-комуністична течія (статті, промови О. Шумського, М. Скрипника та ін.).

Аналіз фразеологічних одиниць архівних документів та словників дав підстави О.В. Тихоненко констатувати перевагу в офіційних документах радянської доби перших десятиліть абстрактного над конкретним. Спостереження над фразеологізмами показують, що процес українізації свідомо завадив процесові українського державотворення, звужуючи рамки репрезентації концепту державність. Українська ділова мова цього часу увібрала кальки російських термінів, а фразеологія офіційно-ділового стилю в умовах зміцнення тоталітаризму втрачала свою самобутність [16, с. 308]. З іншого боку, короткотривала, але потужна, доба української незалежності й державності глибоко позначилася на мовній сфері: розширилися функції мови, вона охопила ділянки державної адміністрації, освіти; мовний арсенал збагатився новими лексичними, а частково й синтаксичними засобами. Цей процес певною мірою продовжився в період українізації. Як стверджує дослідник української мови і літератури Юрій Шевельов: «На кінець двадцятих років багато «незалежницьких» слів так глибоко вкоренилося в мові, що й «чистка» лексики за Постишева і Хвилі їх не охопила. [...] У часи, коли велося безоглядне полювання на все «націоналістичне», а також згодом, чимало «незалежницьких» слів зазнало заборони, особливо якщо вони мали дублети спільні з російською мовою...» [21, с. 265]. Але викоренити внесок доби української незалежності повністю не вдалося, хоч чистки мови у 1930-х рр. були до певної міри боротьбою з реальними чи уявними наслідками доби незалежності, спадщина якої «піднесла українську літературну мову на вищий щабель розвитку й допомогла їй там утриматися» [21, с. 266]. Це твердження знаходить підтвердження в офіційних матеріалах партійних діячів України, котрі впроваджували політику українізації. Наприклад, матеріали ЦДАГО України (ф.1 – ЦККПУ) показують, що поряд з документами, насиченими русизмами, кальками, частина офіційних матеріалів написана хорошою українською мовою, із цікавими фразеологічними зворотами, поєднанням літературної мови та політичної лексики.

Разом з тим, з початку 1920-х рр. в українську політичну та соціальну повсякденність все більше проникала риторика більшовицької партії, котра свідчила про зміну ціннісних орієнтирів, державницьких стандартів та соціальних практик. Українська мова все

більше насичувалася новими термінами, фразеологізмами, що нині прийнято називати радянськими. Мовні звороти і стилістика офіційних документів періодично змінювалися, відповідно до поточної політичної ситуації. В умовах її загострення ставала жорсткішою партійна лексика, яка, на нашу думку, особливо виразна в російськомовних документах («жесточайшие меры», «решительнейшим образом», «грубейшие нарушения» тощо), а в умовах певної стабілізації періоду непу спадала напруга і офіційного діловодства. Підкреслення особливої небезпеки чи, навпаки, актуальності і ваги певного явища чи події в документах передавалися через активне використання вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників (найтяжчий, щонайбільше, якнайшвидше, найважливіші тощо). Гіперболізація виразів широко використовувалася при висвітленні позитивних результатів радянського будівництва, які називалися «видатними» (выдающиеся), «величезними» («величайшие»).

Протягом першого радянського десятиріччя склалися стиль, форма і структура офіційних документів. За нашим спостереженням, переважна більшість офіційних документів (як закритого, так і загального характеру) склалися із трьох умовних частин: передмова (пафосна підготовка до сприйняття основних заходів), основний текст (виклад суті проблеми), висновок (сподівання і настанова одночасно). На початку тексту традиційно йшлося про великі досягнення радянського будівництва загалом і в конкретній сфері зокрема, про правильність партійного курсу і непогрішимість керівництва тощо, а далі через сполучник «але» викладалися проблеми, котрі часом ставлять під сумнів загалом даний напрямок роботи, або вказують про суттєві недоліки, прориви. Наприкінці тексту – надія на те, що при правильному виконанні директив партії хиби буде подолано, заклик-директива (інколи з нотками погрози) напружити всі зусилля на подолання негараздів, виправлення помилок тощо.

Формування партійно-бюрократичного стилю керівництва в 1920-х рр. відбилося в лексиці ділової переписки, доповідних та пояснюючих записок до органів влади тощо. Цей масив документів засвідчує складність міжреспубліканських стосунків і тертя між республіканським та центральним керівним апаратом. Цікава риторика даних матеріалів, крізь яку часом проглядається роздратування, іронія чи уїдливість сторін. Офіційний стиль листування іноді нагадує певний діловий «жаргон» керівників, котрі «домовляються» про проведення певної операції. Для прикладу наведемо два листи із переписки секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга і заступника Держвидаву України тов. Самохвалова. В умовах переходу до непу видавнича справа переживала низку фінансових проблем, що призводило до скорочення обсягів видавничої продукції, штатів і т. д. Оскільки приватні видавництва орієнтувалися на запити читача, а державні мали виконувати ідеологічне замовлення влади, останнім в умовах відновлення ринкової економіки було досить складно функціонувати без державної фінансової підтримки. У таких умовах, з одного боку, розгорнулася активна конкуренція між державними видавництвами в Україні (за державні позики та держзамовлення), а з другого, почалася досить жорстка боротьба за видавничу монополію між Україною та Росією. Е. Квірінг інформував завідувача Держвидаву України про інцидент із відкриттям Держвидавом РСФСР своїх відділів в окремих містах України, що звісно викликало «непорозуміння» на місцях [17, арк. 24]. Лист А. Самохвалова до секретаря ЦК КП(б)У цікавий своєю мовною стилістикою, являє певний напівофіційний сленг, що цілком точно відображає ситуацію керівних сосунків, підпорядкованість українського партапарату центральним органам влади, формування бюрократичної партійної системи керівництва державою. Тому вважаємо за доцільне навести текст цього листа повністю, зберігши стилістику і мову оригіналу: «Уважаемые Эмануил Ионович! До сих пор я *кручусь* в денежном отношении благополучно, не допуская векселей до протеста и *выбрасывая* продукцию, исключительно своими средствами, пользуясь лишь моральной поддержкой. Москва до сих пор *«волят»*. Там вопрос передан сейчас в комиссию, которая *выворачивает* нашу душу требованиями цифр. На это мы идем. *Не до гордости.*

А вот сейчас надо *перехватить солидную сумму*. Солодуб (Госстрах) согласен одолжить нам деньги под векселя (конечно, банковский процент мы ему заплатим), но ставит одно условие, чтобы его *не потащили в Ц.К.К.* Для сего ему *нужно одно Ваше слово по телефону, что это действие не грешное*. С другой стороны, Вам *не следует вмешиваться в наши «мелочи»*. Посему прошу Вас позвонить М.Ф. Владимирскому в смысле допущения этой операции. М.Ф. я одновременно пишу. Операция эта гарантированная, т.к. я *растормошил* Губисполкомы и скоро деньги будут поступать. Прошу Вас согласиться на мою просьбу. С тов. прив. А. Самохв.» (*курсив – О.Т.*) [7, арк. 25].

Дана риторика цікава в контексті загальних матеріально-фінансових проблем української виробничої сфери, яка цілком була залежною від центру. Ця залежність «вивертала душу» бюрократичними приписами, доповідними, звітами, спонукала принижуватися перед Москвою (*«не до городості»*), котра традиційно «волинила» при вирішенні фінансових питань республік (наприклад, з приводу виділення ЦК СРСР суми на видавництво ленінської літератури в 1924 р. Держвидав України писав про «двохтижневі митарства», без яких гроші не були б одержані взагалі [5, арк. 52]). Все це змушувало республіканське керівництво на місцях «крутитися», використовувати особисті зв'язки, «стормошити» відповідні органи, йти на хитрощі й домовлятися (*«перехопити солідну суму»* !!!), а одночасно остерігатися й перестраховуватися (*«щоб не потягли в ЦКК»*). Власне вироблявся той партійно-бюрократичний стиль керівництва, що протримався до падіння СРСР (своєрідна «кулуарна» взаємовиручка і взаємодомовленості). З другого боку, складався партійно-елітарний стиль, на місцевому рівні формувалися партійні чиновники («панки») із почуттям власної значимості, з можливістю вирішувати життєві питання одним дзвінком (*«одне Ваше слово по телефону»*). У даному контексті можна процитувати лист Е. Квірінга до Самохвалова, що додатково ілюструє ціннісну шкалу партійних взаємовідносин: «...а слезницу на счет крестьянского займа буду иметь ввиду при рассмотрении общего вопроса о порядке распределения крестьян. займа» [17, арк. 24]. Показовим є використання слова «слізниця» (слізне прохання) в контексті вирішення поточних державних справ, що також свідчить про встановлення практики вирішувати їх не на загальній основі, згідно правових норм, а в «ручному» режимі домовленостей, хитрощів і т.д.

Особливості радянського способу життя зумовили й особливості його вербальної передачі. Окреме місце в процесі радянського словотвору посідають радянізми – «слова, словосполучки й фразеологізми всесоюзного контексту, що відображають соціалістичну дійсність і несуть певну суспільно-політичну чи виробничу інформацію, пов'язану з історією і життям нашої країни, з радянським способом життя» [2]. Дослідники філологічних особливостей виникнення та функціонування радянізмів констатують, що радянізм-терміни «створюють певний ідеолексикон, до якого входять інгерентно експресивні слова – своєрідні символи доби – з сильними політичними конотаціями та соціальним колоритом». У лексичному складі радянізмів виділяються ідеологічні компоненти, тобто семи, зумовлені світоглядом, ідеологією, характерною для соціалістичної культурної спільноти. Радянізми, подібно до термінів, частіше утворюються цілеспрямовано, тоді як власне реалії виникають передусім стихійно, хоч, очевидно, чимало радянізмів виникло спонтанно, але мають основні риси власне реалій, їх більшість походить з російської мови [2]. Реалії-радянізми класифікують у п'ять груп: 1) радянізми-заклади (організації/утворення) (райрада, радгосп, клуб, колгосп, обком тощо); 2) радянізми-посади (завклуб, бригадир, голова колгоспу, політрук, военком); 3) радянізми-звання (Герой Соціалістичної Праці, ударниця); 4) радянізми-події (спартакіада, п'ятирічки); 5) радянізми, які описують соціальний статус (сталініст) [2]. До даних груп ми можемо також додати радянізми-явища соціалістичної дійсності (соцвих, групівщина, самокритика, чистки), радянізми-ярлики (переродженець, дворушник, шкідник, єфремівщина, шумськизм, хвильовим, волобуєвщина). Радянська дійсність супроводжувалася активною діяльністю в сфері словотворення та формування

специфічної мови, вироблення конкретно-ділового стилю, чи, навіть, своєрідного партійного жаргону.

Суть радянізмів, на нашу думку, полягає не лише у відтворенні конкретних явищ радянської дійсності, а й у закріпленні на рівні масової свідомості за їх допомогою певних символів, категорій, що коротко, емко презентували процеси соціалістичного життя, партійної роботи, більшовицької ідеології тощо. Значну кількість радянських лексем-неологізмів характеризує лаконізм, ємність вкладених понять, своєрідна термінологічність. Наприклад, літсклоки (літературні склоки) – неологізм, що передавав складну атмосферу групового протистояння, обопільних звинувачень у сфері культури тощо; комчванство (комуністичне чванство) – явище зверхнього ставлення партійців до низових мас, безпартійних, невинуватих зарозумілість, демонстрація своєї переваги суто за партійним принципом. Значна кількість радянізмів виникла шляхом сполучення двох чи більше слів: Раднарком – Рада народних комісарів, обком – обласний комітет, робкор/юнкор/військор – робітничий/юний/військовий кореспондент тощо. Радянські лексеми і фразеологізми – це засіб формування нової радянської ідентичності, недарма сьогодні існують певні труднощі із перекладом реалій-радянізмів у творах українських письменників на англійську мову (наприклад О. Гончара, Андруховича тощо).

Поряд із офіційними радянізмами, в умовах загострення партійної боротьби в масах на політичному рівні широко використовувалися евфемізми – слова чи вирази, що в мові замінюють грубі, непристойні, неприємні. Можна припустити, що в умовах масової істерії 1930-х рр. частину слів-евфемізмів (наприклад, дворушники в партії чи переродженці), які «запускалися» в соціум, не розуміли не лише широкі верстви населення, але й представники партійного керівництва низового рівня. Це припущення робимо із офіційних даних про стан політосвіти в Україні 1920-х рр., коли навіть значна частина вчителів точно не могла відтворити значення основних політичних термінів, назв офіційних радянських органів тощо. Поряд із евфемізмами застосовувалися і грубі, вульгарні вирази, що несли функцію залякування, мали викликати острах перед цинічним наступом, зламати волю і здатність чинити опір. Так, з приводу ідеологічно-риторичних нападок на українську інтелігенцію в умовах «загострення класової боротьби» письменник І. Багрянний писав: «...ошельмованому не дають змоги не те що одлаюватись, ні, навіть щось спростувати чи пояснювати» [15, с. 26].

Саме політична мова 1920-1930-х рр. диктувала правила гри в суспільстві, зміну яких намагалися пильно відстежувати, а то й передбачати, рядові чиновники, представники засобів масової інформації, ідеологічної пропаганди. Скажімо теза про посилення «боротьби на культурному фронті», сформульована «зверху», ставала сигналом на місцях до посилення критики представників інтелігенції, активізації марксистської критики чи пошуку ворогів серед власних лав. Цікаво, що наприкінці 1933 р. серед основних зауважень відділу Культпропу ЦК КП(б)У стосовно органів преси на місцях була констатація факту, що в районних газетах, частково газетах політвідділів МТС практично відсутній масовий робітничий та місцевий матеріал, вони заповнені величезними текстами партійних циркулярів, постанов, доповідей та інших офіційних документів, що перетворювало пресу у «відомчі бюлетені» [18, арк. 5]. Можемо припустити, що в умовах жакливого деморалізації суспільства часів Голодомору дана криза засобів інформації в Україні була викликана не лише масовою смертністю, але й цілковитою політичною, соціальною дезорієнтацією, деформацією ціннісних орієнтирів низового керівництва, редакційних колегій, партійно-комсомольського активу на селі. Паралізовані страхом масового терору (своєрідний морально-психологічний параліч), останні втратили розуміння політичних «правил гри», «правил поведінки і виживання», оскільки будь-яке необачне трактування офіційних настанов, політичного курсу могло зумовити трагічні наслідки.

В умовах розгортання масових репресій, що супроводжувалися шаленим морально-психологічним тиском на суспільство, нагнітанням істерії, мовна риторика офіційних

партійних представників ставала жорсткою, брутально-цинічною, майже нецензурною. В одній із доповідей з приводу «контрреволюційної» діяльності української інтелігенції П. Постишев зазначив: «Свою шпигунську, шкідницьку, контрреволюційну роботу вони прикривали *потріпаним, запльованим і проституйованим*, не раз проданим Петлюрами, Скоропадськими, Коновальцями знаменом «Соборної України», що означає на ділі реставрацію капіталізму, новий продаж України оптом і в роздріб Детердінгам, німецьким фашистам, польським панам, рабство і закабалення трудящих України, фізичне знищення сотень тисяч і мільйонів робочих та селян» (*курсив – наш*) [12]. Дана риторика є досить показовим виразом брутального ставлення радянської партійної еліти до українізації, української ідеї і українства загалом: знамено «Соборної України» «проституйоване» і «продажне».

Політична риторика брутальності й цинізму, – визначена вищим партійним керівництвом як стиль політичного життя країни, – швидко засвоювалася в стилістиці офіційних друкованих видань та мовній культурі низового партапарату, про що йтиметься дещо нижче. А в даному контексті видаються цікавими матеріали Інтернет-ресурсу з приводу поширення сквернослів'я в масовій мові росіян: «Матірня» мова в масовості, була притаманна робітникам і селянам, котрі звісно були неграмотні. В 1917 році пролетаріат прийшов до влади. Багато з тих, хто не міг виражати свої думки нормальними словами потрапив у владу. Любив міцне слівце і Ленін. Сталін також матом не гребував, і саме при ньому мат одержав велике поширення. Сталінські репресії дали могутній поштовх розвитку мату в Росії. В цей час почали формуватися різні «матірні» звороти, люди не соромились виражати свою думку за їх допомогою. Мат став офіційною мовою тюрми, зрозумілою всім її мешканцям» [10]. Зауважимо, що в даній цитаті слово «матірня» нами взято в лапки, оскільки аналогу російського словосполучення «матерный язык» в російсько-українських словниках нами не було знайдено, а слово «матірний» в українському варіанті несе відтінок материнського, втрачаючи вульгарне звучання. Сучасні російські дослідники інвективної лексики, її епохально-цивілізаційного підґрунтя констатують, що «в історичні, «перехідні» періоди в частини суспільства виникає масова дебілізація», а вербальна активність еротизованого характеру виступає своєрідною формою культурного (антикультурного!) захисту. Серед психологічних причин використання інвективної лексики цікавими видаються наступні: як адаптативна функція при стресі в закритих чоловічих товариствах (тюрмах, казармах); як засіб емоційно-еротичного підсилення значимості промови; як ствердження командної ролі. В інтелігентному середовищі – як ознака стресу через політичний і економічний тиск, а також як прояв деградації мовних і культурних традицій. У владних елітах – командний мат це відголоски зоологічних способів гомосексуального пригнічення суперників [8].

Певний матеріал про поширення нецензурної лексики в 1920-х рр. в українському соціумі дає місцева преса. Так, з приводу перебоїв у постачанні хліба та муки в селах Переяславщини в 1929 р. стінна газета писала: «Публіка лютує, згадуючи батька й матір, і довго не розходиться. Отаке безладдя буває на початку кожного місяця» [1]. У службових стосунках на місцях також траплялися випадки використання інвективної термінології. Так, зарубинецька сільрада містилася в хаті гр. О. Шевченка і голова сільради кожного разу давав «по копійці хазяйському хлопчикові Василькові, щоб той «гнув по матері» на жінку – колишнього секретаря, коли вона приходить до сільради» [14]. А голова та секретар сільради с. Бабачиха «дуже лаються між собою в приміщенні сільради й добре частують один одного дулями» [13].

З розгортанням масового терору в Україні брутально-наступальна риторика стала поширеною не лише серед керівного партійного складу, але й представників марксистської критики, представників різних органів та структур. Марксистська критика 1930-х рр. стала буквально переповнена ярликами-звинуваченнями проти своїх вчорашніх колег чи навіть однодумців. Під особливий приціл критики потрапила українська інтелігенція. Наприклад,

аналіз «критичних» статей журналу «Життя й революція» за 1932 р. показує, що особливо популярними стали викривально-звинувачувальні статті на окремі книги та їх авторів, у риторичні яких традиційними стають лексеми «класова боротьба», «ворог», «збочення», «ухил», «націоналістична / буржуазна / фашистська контрабанда», за яку пропонують авторів «бити і бити добре». Викривальні публікації проти української інтелігенції рясніють синонімами-ярликами, що мали нагнітати атмосферу агресії і ворожості: «фашист» і «головоріз Є. Маланюк», «фашистські вірші» М. Рильського, «глитайський «філософ»-письменник» В. Підмогильний тощо [6].

Не лише політичні, а й літературно-мистецькі, наукові друковані видання 1930-х рр. несуть зливу словесно-емоційного бруду проти реальних та уявних «ворогів» радянського будівництва. Для ілюстрації брутальної атаки на представників розумової праці України наведемо статтю Євгена Шабльовського із промовистою назвою «Більшовицький вогонь проти решток контрреволюційної єфремівщини й гнилого лібералізму в шевченкознавстві». Власне, це типова погромна стаття, де піддано «критиці» видання Інституту Т. Шевченка «Провідник на Шевченковій могилі» під загальною редакцією С. Пилипенка (радянського представника в літературознавстві!). Головні звинувачення на адресу авторів видання: творчість Шевченка проаналізовано не з позицій пролетаріату («як єдиного спадкоємця поета-революціонера»), а із загальнонародських і національних позицій; науковці не відкинули наукової спадщини попередників, а намагалися продовжити її, акцентуючи на національних мотивах творчості Кобзаря. Постаць Шевченка Є. Шабльовський поставив у центр класової і соціальної боротьби, з перших рядків нагнітаючи словесну напругу нетерпимості і класової ненависті: «все одвертіше і *нахабніше* жовто-блакитна *наволоч*, вихолощуючи соціальний зміст Шевченкової поезії, робить з улюбленого для найширших мас імени поета свій прапор війни та інтервенції проти країни пролетарської диктатури» (*курсив* – О.Т.) [20, с. 117].

Зупинимося детальніше на риторичних та лексичних особливостях даної публікації, які є типовими для радянської стилістики 1930-х рр. У тексті статті, яка займає 4 сторінки журнального формату, автор багаторазово вживає слова негативного смислового відтінку. Наприклад, не враховуючи поданих цитат, автор використав такі лексеми чи похідні від них: боротьба (11 разів); нахабно (6); буржуазний/дрібнобуржуазний (12); капіталізм/імперіалізм (2); контрреволюційний (5); війна/інтервенція (3); фашистські (4); класовий ворог (3) тощо.

«Критик» щодо авторів «Провідника...» (фактично своїх колег) широко застосовує саркастичні сполуки типу «горе-шевченкознавці», «писаки», «клопартійні обивателі», «горе-дослідники», «притупілі міщани», «жалюгідні писаки», «німецькі епігони і контрабандисти», «безсоромні шахраї і спекулянти в шевченкознавстві». Звинувачує укладачів у «міщанській доброзичливості й миролюбстві», «гнилому лібералізмі і антипартійній безтурботності», в «нахабності і плазуванні перед контрреволюційним висвітленням Шевченка», в намаганні «просунути» в широкі маси «контрреволюційний буржуазний хлам», «контрабанду контрреволюційної єфремівщини», «єфремівський мотлох» тощо.

Щодо дореволюційних досліджень творчості Т. Шевченка автор застосував наступні риторичні звороти: «куценькі лагідні культурницькі змагання українофілів і німецької хуторянської демократії»; «провансальське і просвітянське шевченколюбство українофілів та миршавих ідеологів кляси, що здатна була лише ... плазувати перед російським самодержавством, російським імперіалізмом» [20, с. 118].

Стосовно науковців та їх дослідження постаті Шевченка, які дістали в «Провіднику...» позитивну оцінку, але на думку автора «погромної» статті не є марксистами, використано наступні лексичні класифікації: «класово-ворожі і буржуазно-реставраторські фальсифікації», «український фашизм», «гнилий лібералізм», «писання наскрізь пройняті безпринципним еkleктизмом, форсоцієвством, нацдемієвським формалізмом, від яких дхне багном реставраторської єфремівщини, донцовщини», писання «українських буржуазних

нацдемівського гатунку шевченкознавців», «епігони єфремівщини і донцовщини», «одверте бльокування з нацдемівсько-фашистськими шевченколюбам», «неписьменна, політично-шкідлива оцінка... нацдемівсько-формалітичного «Річника», «топчуть в багні націонал-шовінізму Шевченкову соціяльну творчість». Серед дослідників творчості Шевченка під «критику» потрапили «ідеолог української буржуазії М. Грушевський», «жовтоблакитний міністер Стешенко», «ідеолог укрфашизму» С. Єфремов та багато ін. На думку Є. Шабльовського всі вони «вихолощували» революційний зміст творів та «споганювали» його, здійснювали «нахабний наклеп на марксо-ленінське шевченкознавство», «нахабне тлумачення завдань марксо-ленінського шевченкознавства», «нахабне фальшування», «нахабне перекручування» творів наймитського поета Шевченка [20, с. 117-121].

У засобах масової інформації закріплювалися певні ідеологічні кліше, які мали сприйматися громадянами як стійкі смислові сполуки. Наприклад: висвітлити якесь питання «по-партійному» – значить «глибоко науково»; марксистсько-ленінський – значить свій, правильний; капіталістичний чи націонал-буржуазний – значить ворожий. Для яскравості й емоційності сприйняття використовувалися фразеологічні звороти – «лє воду на млин класового ворога», «носяться, наче з писаною торбою» [20, с. 117, 119]. У даній статті відсутня власне критична оцінка робіт, методичних підходів, фактичного матеріалу, разом з тим, вона містить широкий синонімічний ряд відверто лайливих і звинувачувальних словосполучень, суцільно зіткана із словесних конструкцій, радянських афоризмів і фразеологізмів, котрі мали стати лексичними символами більшовицької політики, нести певні ідеологічні конотації і формувати відповідні ціннісні стереотипи в суспільстві.

Загальнопартійна риторика щодо інтелігенції переносилася на місця. Під вогонь критики потрапляло, в першу чергу, українське вчительство, котре перебувало під подвійним пресингом: з одного боку, недовіра і критика з боку суспільства через участь вчителів у радянських кампаніях і підтримку (добровільну чи примусову) офіційних заходів влади, з другого, – критика з боку держави. Про риторичну зневагу, глузування чи прямого знущання над інтелігенцією на місцях багато фактів міститься в доповідних записках та звітах Всеукраїнського комітету профспілки робітників освіти, котра, за визначенням її керівників, із оборонця законних прав вчительства перетворилася на «регістратора подій» [4, арк. 18]. Так, у доповідній записці Комфракції ВУК спілки Робос про стан сільського вчительства кінця 1920-х рр. наводилася стереотипна формула оцінки вчителів на селі з боку багатьох окружних і місцевих партійних організацій: «безперечно, серед учителів теж є гарні робітники-активісти, але останні» ..., а далі «всі вони петлюрівці», «сволоч», «шкурники», «інтелігентська слякоть», «шваль» і т. і.» [3, арк. 11]. Уже на кінець 1920-х рр. на місцях виробився вказівний тон щодо вчителів. В одному з офіційних документів наводиться показовий приклад щодо цього: «Учителька одержує від місцевої сільради записку: «Сільрада пропонує Вам з'явитись в 12 год. для технічної роботи по контрактації посіву». Вона відповіла: «Сільрада може просити, а не пропонувати». З'явилась, але їй сказали: «для вас у нас роботи нема, ми просити не вміємо, ви нам чужі по духу» [11, арк. 25]. Голова фастівського РВК в жовтні 1930 р. на прохання вчителів і профспілкових організацій видати хліб заявив: «Велику мотузку вчительству на шию, а не хліба», а на вчительській районній конференції уточнив ставлення до інтелігенції: «Ми більшовики, а від більшовиків нічого приємного не ждять, а ждять тільки неприємне» [4, арк. 18]. Прохання вчителів про видачу хліба отримували жорстку відсіч парткерівництва на місцях у формі звинувачень у «шкурництві», таких прикладів було сотні. Цікавим є наведений факт, коли «нагорода вчителів орденом червоного трудового прапора викликала серед місцевих робітників зливу глузувань», на скарги з даного приводу жодним чином не реагували органи Прокуратури, РСІ [4, арк. 18]. Складалася ситуація, коли в умовах шаленої ідеологічної пропаганди і поширення радянських моральних стимулів (звань, нагород тощо), партійні представники на місцях цинічно ставилися до владних пропагандистських заходів, віддаючи перевагу реальним матеріальним цінностям, яких позбавляли дійсних

трударів і виробників матеріальних благ. А офіційна партійна риторика в центрі і на місцях відображає утилітарно-цинічне ставлення до робітників розумової праці, котрі мали виступати своєю «обслугою» радянської системи, підтверджує споживацьке ставлення до справжніх виробників суспільних благ – робітників і селян.

Отже, радянська риторика, лексика і фразеологія партійних діячів, як у центрі, так і на місцях, є не лише віддзеркаленням мовної культури більшовицької «еліти», а й показником радянської системи цінностей, котрі формувалися і трансформувалися протягом 1920-1930-х рр., відображаючи зміни в державі політико-ідеологічного характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вогнем самокритики. Кооперативне головоутяпство (Г. Високий) // Змичка. – 7 листопада 1929 р. – № 31(106).
2. Доменко А.І. Особливості перекладу реалій-радянзмів (на матеріалі англійського перекладу роману Олеся Гончара «Собор») [Електронний ресурс] / А.І. Доменко. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/11_NPE_2012/Philologia/6_108338.doc.htm
3. Доповідна записка Комфракції ВУК'у Спілки Робос «Стан сільського вчителства на Україні за реконструктивної доби». 19/V-30 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3099. – Арк. 7-17.
4. До Ц.К.КП(б)У (Копія Фракції ВУКПС'у) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3099. – Арк. 18.
5. Заведуючому ГИУ тов. Самохвалову. 6/X-24 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1848. – Арк. 52.
6. Іванова Т. Фашистська контрабанда за димовою завісою «марксистської» критики / Т. Іванова // Життя й революція. – 1932. – № 1. – С. 126-129.
7. Лист. Державне Видавництво України. 11.VII. – 24 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1848. – Арк. 25.
8. Матерные речь и ругань в современной России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eltuicia.ru/maternye-rech-i-rugan-v-sovremennoj-rossii.html>
9. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
10. О истории и вреде сквернословия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ote4estvo.ru/zlobodnevnoe/241-o-istorii-i-vrede-skvernosloviya.html>.
11. Окремі нотатки з численних фактів перекичувань в керівництві та з фактів куркульського терору над учителями // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3099. – Арк. 19-33.
12. Постишев П.П. XVII з'їзд партії і завдання більшовиків України. Доповідь на зборах Харківського обл. і міського партійного активу 16 лютого 1934 року / П.П. Постишев. – К. : Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. – 30 с.
13. Про все коротенько // Змичка. – 1929. – 2 берез. – № 5 (80).
14. Про все потроху // Змичка. – 1929. – 10 квіт. – № 12 (87).
15. Свідчення І. Багряного слідчому Державного Політичного Управління УСРР / Публікація Н. Миронець // Розбудова держави. – 1995. – № 2. – С. 16-29.
16. Тихоненко О.В. Офіційно-діловий стиль української мови на тлі соціокультурного виміру періоду 20-30-х рр. XX ст. / О.В. Тихоненко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 26 (65). № 1. – С. 305-309.
17. Укрґосиздат тов. Самохвалову. 7.VII. – 24 г. //ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1848. – Арк. 24.
18. Центральний комітет комуністичної партії більшовиків України. Культпроп. 5.XI-1933 р. № 37 // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6215. – Арк. 5.
19. Чернюк С.Л. Риторика влади в українській поезії 30-их років XX ст. [Електронний ресурс] / С.Л. Чернюк. – Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/8375/>
20. Шабльовський Є. Більшовицький вогонь проти решток контрреволюційної ефреміщини й гнилого лібералізму в шевченкознавстві / Євген Шабльовський // Життя й революція. – 1931. – № 11-12. – С. 117-121.

21. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. – Сучасність, 1987. – 295 с.

REFERENCES

1. Vohnem samokrytyky. Kooperatyvne holovotyapstvo (H. Vysokyy) // Zmychka. – 7 lystopada 1929 r. – № 31 (106).
2. Domenko A.I. Osoblyvosti perekladu realiy-radyanizmiv (na materialy anhlomovnoho perekladu romanu Olesya Honchara «Sobor») [Elektronnyy resurs] / A.I. Domenko. – Rezhym dostupu: http://www.rusnauka.com/11_NPE_2012/Philologia/6_108338.doc.htm
3. Dopovidna zapyska Komfraktsiyi VUKu Spilky Robos «Stan silskoho vchytelstva na Ukrayini za rekonstruktyvnoyi doby». 19/V-30 r. // TsDAHO Ukrayiny, f. 1, op. 20, spr. 3099. – Ark. 7-17.
4. Do Ts.K.KP(b)U (Kopiya Fraktsiyi VUKPSu) // TsDAHO Ukrayiny, f. 1, op. 20, spr. 3099. – Ark. 18.
5. Zavedyvayushchemu GIU tov. Samokhvalovu. 6/Kh-24 g. // TsDAGO Ukraïni, f. 1, op. 20, spr. 1848. – Ark. 52.
6. Ivanova T. Fashystska kontrabanda za dymovoyu zavisoyu «marksystskoyi» krytyky / T. Ivanova // Zhyttya y revolyutsiya. – 1932. – № 1. – S. 126-129.
7. Lyst. Derzhavne Vydavnytstvo Ukrayiny. 11.VII. – 24 r. // TsDAHO Ukrayiny, f. 1, op. 20, spr. 1848. – Ark. 25.
8. Maternye rech i rугan v sovremennoy Rossii [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.eltuicia.ru/maternye-rech-i-rugan-v-sovremennoj-rossii.html>.
9. Nahorna L. Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan / Larysa Nahorna. – K.: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny, 2011. – 272 s.
10. O istorii i vrede skvernosloviya [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.ote4estvo.ru/zlobodnevoe/241-o-istorii-i-vrede-skvernosloviya.html>.
11. Okremi notatky z chyslennykh faktiv perekruhuvan v kerivnytstvi ta z faktiv kurkulskeho teroru nad uchytelyamy // TsDAHO Ukrayiny, f. 1, op. 20, spr. 3099. – Ark. 19-33.
12. Postyshev P.P. XVII zyizd partiyi i zavdannya bilshovykiv Ukrayiny. Dopovid na zborakh Kharkivskoho obl. i miskoho partiynoho aktyvu 16 lyutoho 1934 roku / P.P. Postyshev. – K. : Partvydav TsK KP(b)U, 1934. – 30 s.
13. Pro vse korotenko // Zmychka. – 1929. – 2 berez. – № 5 (80).
14. Pro vse potrokhu // Zmychka. – 1929. – 10 kvit. – № 12 (87).
15. Svidchennya I. Bahryanoho slidchomu Derzhavnogo Politychnoho Upravlinnya USRR / Publikatsiya N. Myronets // Rozbudova derzhavy. – 1995. – № 2. – S. 16-29.
16. Tykhonenko O.V. Ofitsiyno-dilovyy styl ukrayinskoyi movy na tli sotsiokulturnoho vymiru periodu 20-30-kh rr. XX st. / O.V. Tykhonenko // Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V.I.Vernadskogo. Seriya «Filologiya. Sotsialnye kommunikatsii». Tom 26 (65). № 1. – S. 305-309.
17. Ukrgosizdat tov. Samokhvalovu. 7.VII. – 24 g. // TsDAGO Ukraïni, f. 1, op. 20, spr. 1848. – Ark. 24.
18. Tsentralnyy komitet komunistychnoyi partiyi bilshovykiv Ukrayiny. Kultprop. 5.KhI-1933 r. № 37 // TsDAHO Ukrayiny, f. 1, op. 20, spr. 6215. – Ark. 5.
19. Chernyuk S.L. Rytoryka vlady v ukrayinskiy poeziyi 30-ykh rokiv XX st. [Elektronnyy resurs] / S.L. Chernyuk. – Rezhym dostupu: <http://studentam.net.ua/content/view/8375/>
20. Shablovskyy Ye. Bilshovytskyy vohon proty reshtok kontrrevolyutsiyanoi yefremivshchyny y hnyloho liberalizmu v shevchenkoznavstvi / Yevhen Shablovskyy // Zhyttya y revolyutsiya. – 1931. – № 11-12. – S. 117-121.
21. Shevelov Yu. Ukrayinska mova v pershiy polovyni dvadtsyatoho stolittya (1900-1941). Stan i status. – Suchasnist, 1987. – 295 s.

Тарапон О. Партийная риторика и культура речи как отображение советской системы ценностей в Украине 1920-1930-х гг.

В статье сделано попытку проанализировать основные аспекты языковых практик советской партийной номенклатуры в период первых десятилетий. Язык в жизни общества выступает средством коммуникации, маркером идентичности, обеспечивает доступ к культуре, создает уникальную среду духовного развития нации. Особенности языковых практик способны существенно влиять на формирование

отличий политической культуры, обозначать направление поиска новых идентичностей, выступать средством воспитания или орудием манипуляции сознания.

Официальная советская риторика 1920-1930-х гг. выступает показателем советской системы ценностей, которые формировались и трансформировались на протяжении первых советских десятилетий, отображает уровень морали и политическую культуру партийного руководства, дает возможность проанализировать использование «советизмов», идеологических клише как метода идеологического влияния на массовое сознание граждан УССР-УРСР.

Ключевые слова: советские ценности, советская риторика, «советизмы», официальная стилистика, политический язык, языковые практики.

Tarapon O. Party rhetoric and language culture as a manifestation of the Soviet system of values in Ukraine of 1920-1930's years.

The article attempts to outline the main aspects of the speech practices of the Soviet party nomenclature during the first decades. Language in society is a means of communication, a marker of identity, providing access to culture, creates a unique environment for the spiritual development of the nation. The features of linguistic practices can significantly influence to the differences in political culture, determine the direction of the search for new identities, act as a means of education or instrument of manipulation of consciousness.

Official Soviet rhetoric of 1920-1930's years is an indicator of the Soviet system of values, that formed and transformed during the first Soviet decades, reflecting the level of moral and political culture of party leaders, makes it possible to analyze the use of soviet new-speak, ideological clichés as a means of ideological influence on the mass consciousness of citizens USSR-URSR.

Keywords: Soviet values, Soviet rhetoric, sovietisms, official style, political speech, speech practice.

Одержано 15.10.2015.